

Cultuur- en maatschappijkritiek ('Critical Psychology')
Prof. Dr. P. Verhaeghe - 2de bachelor, tweede semester.¹

Inleiding – college 12 februari 2020.

'Kritisch' vooronderstelt een metastandpunt:

- Waarom is iets zo, en niet anders?
- Zijn er betere alternatieven?
- Beter voor wie of voor wat?
- Welke argumentatie daarvoor?
- Hoe een kritische discussie voeren (en niet: een discussie om je eigen groot gelijk te bewijzen)

Wereldwijd oproer en protest: Frankrijk, Noord-Afrika, Libanon, Chili, Hongkong
– ondertussen ook thema in cultuurproducties, zie *The Joker*

'Kritiek' wordt gewelddadige maatschappijkritiek op straat

Grond voor de protesten: iedereen wil betere m'ij, voor zz en voor kinderen

= als doel eeuwenoud, zie Aristoteles, eudaimonia, het goede leven

Maar: wat *is* het goede leven? En waar heeft het mee te maken?

Eudaimonia (εὐδαιμονία), is a Greek word commonly translated as happiness or welfare; however, human flourishing or prosperity and "blessedness" have been proposed as more accurate translations. Etymologically, it consists of the words "eu" ("good") and "daim•n" ("spirit"). It is a central concept in Aristotelian ethics and political philosophy, along with the terms "aretē", most often translated as "virtue" or "excellence", and "phronesis", often translated as "practical or ethical wisdom". In Aristotle's works, eudaimonia (based on older Greek tradition) was used as the term for the highest human good, and so it is the aim of practical philosophy, **including ethics and political philosophy**, to consider (and also experience) what it really is, and how it can be achieved.

Discussion of the **links between virtue of character (•thik• aret•) and happiness (eudaimonia) is one of the central concerns of ancient ethics**, and a subject of much disagreement. As a result there are many varieties of eudaimonism. Two of the most influential forms are those of Aristotle and the Stoics. Aristotle takes virtue and its exercise to be the most important constituent in eudaimonia but acknowledges also the importance of external goods such as health, wealth, and beauty.²

Antwoord Aristoteles:

- Het zo goed mogelijk kunnen ontplooiën van de eigen 'capabilities'
- Binnen een ethische en politieke context

Merk op: eudaimonia is voor Aristoteles uitdrukkelijk gebaseerd op wisselwerking tussen burger en samenleving, als een **spanningsveld** met wederzijdse rechten en plichten; geluk is nooit alleen maar een individuele aangelegenheid. Vandaar de

---

¹ Voorafgaand aan elk college wordt een samenvattend overzicht doorgestuurd via Ufora. Studenten moeten dit overzicht aanvullen met hun eigen nota's. Informatie en verwijzingen die in voetnota's gegeven worden, zijn bedoeld als (vaak noodzakelijke) achtergrondinformatie. Wanneer ze in de tekst zelf staan, maken ze deel uit van de leerstof.

² Bron: <https://en.wikipedia.org/wiki/Eudaimonia>

inherente Aristotelische koppeling tussen ethiek en geluk, zowel op individueel als op maatschappelijk niveau.

Laatste decennia: eerder een **tegenstelling** dan een spanningsveld, met wederzijds beschuldigingen

- Burger is vertrouwen in gevestigde politiek kwijt
- Gevestigde politiek verwijt burger populisme en domheid

Dit brengt ons bij een centraal, zij het naïef uitgangsidee betreffende de verhouding tussen individu en maatschappij: individueel geluk wordt gedwarsboemd door maatschappelijke verplichtingen (zie verder: aliënatie).

Oplossing vroeger: verzorgingsmaatschappij, meer solidariteit

Hedendaagse oplossing: zo weinig mogelijk overheid, zo veel mogelijk vrije markt, daardoor zal individuele vrijheid en geluk vanzelf toenemen.

Klassieke tekst van Sigmund Freud waar in deze context naar verwezen wordt: *Das Unbehagen in der Kultur* (1930).

Lezer verwacht het volgende idee: (seksueel) onderdrukkende maatschappij is de oorzaak van stoornissen bij het individu.

Die verwachting is fout, centrale redenering van Freud staat daar zelfs diametraal tegenover:

- Culturele vooruitgang is gebaseerd op de bereidheid van het individu om een stuk van zijn/haar bevrediging in te leveren, *ten voordele van de groep*
- Een dergelijke inlevering is *noodzakelijk*, want als iedereen zijn goesting doet, dan krijgen we geen vooruitgang, maar wel een maatschappij zoals Hobbes beschreef: oorlog van allen tegen allen, (zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Oorlog_van_allen_tegen_allen)³
- MAAR: een dergelijke inlevering zorgt onvermijdelijk voor een *onbehagen* bij het individu, op grond van de opgelegde inperkingen.

Centraal idee in boek Freud: maatschappelijke vooruitgang is gebaseerd op '**driftverzaking**' (hedendaagse verwoording: zelfbeheersing), op vlak van agressie en seksualiteit.

Merk op: in vergelijking met niet eens zo lang geleden is de huidige maatschappij niet inperkend, eerder het omgekeerde is het geval; zie het idee van grenzeloze groei in combinatie met de voortdurende aanporring tot consumeren en genieten.

ZELFHAAT EN CULTUURVIJANDIGHEID versus VOORUITGANGSOPTIMISME

---

³ https://nl.wikipedia.org/wiki/Thomas_Hobbes

Merk op dat Freud een aantal axiomatische aannames hanteert:

- **Mens is van nature slecht**

- Cultuur/maatschappij moet vooral inperkend & disciplinerend zijn om het slechte te bedwingen; indien maatschappij controle verliest, dan komt het slechte in de mens ongecontroleerd naar boven/naar buiten.

Deze aannames worden ruim gedeeld en vormen de basis voor het **doemdenken**, dat in verschillende versies verschijnt:

- Religieus-christelijk: zondeval, lichaam is slecht, kastijding nodig
- Politiek-psychologisch: 'Homo homini lupus est', Hobbes houdt een pleidooi voor een sterke leider (een 'Leviathan'); zie ook G. Lebon (de gevaarlijke revolutionaire massa) en Freud (massa wordt groep dankzij leider).⁴
- Wetenschappelijk-psychologisch: mens als potentiële sadist (Milgram, Zimbardo, cfr infra), als egoïst, met misbruik en uitbuiting tot gevolg.

= getuigt van zelfhaat, zelfverwerping

Kan zich makkelijk uitbreiden naar de ruimere maatschappij: net zoals iemand vijandig kan zijn tegenover zichzelf, kan ook een cultuur vijandig zijn tegenover zichzelf: **de maatschappij is slecht**.⁵

Cultuurvijandigheid herken ik in een hardnekkig terugkerende illusie die in twee versies voorkomt:

- Vroeger was het beter.⁶
  - o Vergilius (eerste eeuw voor onze tijdsrekening): Bucolica, Georgica
  - o Achttiende eeuw: Rousseau tegen de opkomst van steden, de nobele wilde en de beginnende techniek; ludditen
  - o Negentiende eeuw: Beard (Amerikaanse neuroloog), 'neurasthenie' als gevolg van overbelasting van het zenuwstelsel tgv het toenmalige 'moderne' leven
  - o Twintigste eeuw: anti-technologie (o.a. Tolkien);
  - o Spengler, *De ondergang van het avondland* (1918, 1922) – beschaving als organisme dat oud wordt en sterft
- In de toekomst wacht het paradijs,

---

⁴ https://nl.wikipedia.org/wiki/Gustave_Le_Bon versus https://en.wikipedia.org/wiki/Group_Psychology_and_the_Analysis_of_the_Ego

⁵ Cultuurpessimisme en ondergangsdelen zijn het onderwerp van *Berichten uit het fenixnest. Eindtijd of wedergeboorte* (Amsterdam: Boom, 2018) waarin André Klukhuhn dit als een terugkerend historisch fenomeen beschrijft en meteen ook conclusies voor onze tijd trekt.

⁶ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Vergilius>
https://nl.wikipedia.org/wiki/Jean-Jacques_Rousseau
https://en.wikipedia.org/wiki/Et_in_Arcadia_ego
<https://nl.wikipedia.org/wiki/Luddisme>
https://en.wikipedia.org/wiki/The_Decline_of_the_West

- o van de gelovige,
- o van de proletariër,
- o van de ondernemer,

en dit telkens na een Apocalyps, sedert het communisme benoemd als creatieve destructie, term overgenomen door het neoliberalisme.

Voor de filosofische achtergrond, zie Hegel: onafwendbare vooruitgang van de geschiedenis die zal eindigen in een glorieuze toestand; zie Fukuyama, het einde van de geschiedenis. Opvallend: het paradijs en de weg daarnaartoe worden beschreven (eigenlijk: voorgeschreven) vanuit een dwingend *groot verhaal*, religieus of ideologisch.⁷

- Conservatisme als combinatie van de twee: het toekomstige paradijs is een herstel van het verleden, dwz van een oorspronkelijk goede wereld; onze ideale toekomst ligt in een herstel van het verleden (conservatisme: 'een verlangen dat alles blijft zoals het nooit geweest is', Benno Barnard).

Tegenover zelfhaat en cultuurvijandigheid, gebaseerd op de aanname dat de mens slecht is en/of dat de maatschappij slecht is, staat een radicaal tegenovergestelde visie: de mens is goed en wordt steeds beter; cultuur en maatschappij zijn goed en worden steeds beter – dit is het **vooruitgangsoptimisme**:

- Mens en maatschappij worden steeds beschaafder, alleen beseffen we dat niet. Zie Johan Norberg, Hans Rosling, Steven Pinker, allemaal in het kielzog van Norbert Elias' *Civilisatiegeschiedenis* zie https://en.wikipedia.org/wiki/The_Civilizing_Process.⁸ Merk op: bij Elias en Pinker is dit een effect van een toegenomen disciplinerende, dus van een strenger wordende maatschappij om het slechte in de mens te beteugelen.
- Recent: een hernieuwde koppeling tussen het vooruitgangsoptimisme en de **verheerlijking van de eigen cultuur en nationalisme**: *Onze cultuur/maatschappij is de beste, het zijn andere culturen die voor ondergang zorgen.*

Merk op: vooruitgangsoptimisme klinkt veel minder luid, vindt minder gehoor; verklaring: evolutionair staan wij meer open voor slecht dan voor goed nieuws. Zie media, zie het succes van literaire auteurs zoals Michel Houellebecq.⁹

KRITISCH-WETENSCHAPPELIJK: WELKE ARGUMENTEN PRO OF CONTRA?

⁷ https://nl.wikipedia.org/wiki/Het_einde_van_de_geschiedenis_en_de_laatste_mens

⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Progress:_Ten_Reasons_to_Look_Forward_to_the_Future
https://en.wikipedia.org/wiki/The_Better_Angels_of_Our_Nature

⁹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Michel_Houellebecq

Voorbemerking: of-of redeneringen (of optimisme, of doemdenken) zijn altijd ongenueanceerd, realiteit is complexer dan dat.

Objectiveerbare argumenten voor een pessimistische visie: klimaatverandering en verlies van biodiversiteit; toenemende (financiële) ongelijkheid en de negatieve effecten daarvan op *psychosociale gezondheidsindicatoren* (cfr. infra Wilkinson & Pickett).¹⁰

Merk op: deze argumenten zijn gebaseerd op metingen van pakweg de voorbije halve eeuw en dan vooral in het Westen.

Objectiveerbare argumenten voor een optimistische visie: de meetbare vooruitgang op vlak van gezondheid en onderwijs, technologie en communicatie, daling van het geweld.

Merk op: deze argumenten zijn gebaseerd op een veel ruimere tijdschaal en op een mondiale evolutie.

Beide overtuigingen hebben ironisch genoeg dezelfde gevaarlijke neveneffecten.

Immobilisme:

- Doemdenken kan leiden tot de overtuiging dat er toch niets aan te doen is, met immobilisme tot gevolg.
- Vooruitgangsoptimisme kan leiden tot de overtuiging dat wetenschap en techniek in de nabije toekomst 'alles' zullen oplossen. Dus: we hoeven niks te veranderen aan onze levensstijl.

Creatie van een externe vijand:

In combinatie met nationalisme gaan zowel cultuurpessimisme (de 'ander' helpt onze cultuur om zeep) als vooruitgangsoptimisme ('de ander' houdt onze vooruitgang tegen) vaak op zoek naar een externe vijand, met maatschappelijk explosieve situaties tot gevolg. Merk op: centraal hierbij staat de altijd precaire discussie over 'identiteit'.

Aldus uitsluitingsmechanismen en creatie van een zondebok – zie René Girard ¹¹ – het weze een etnische groep (Joden, Arabieren), een categorie (50plussers, werklozen, langdurig zieken, vluchtelingen), die vervolgens aangepakt ('geactiveerd', 'geresponsabiliseerd', 'gepushbacked') moet worden.

Huidige invulling: de '*onproductieven*' (criterium: bijdrage tot 'de' economie, begrijp: de vrijemarkteconomie) en het ontstaan van het precariaat, zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Precariaat>

---

¹⁰ [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Spirit_Level_\(book\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Spirit_Level_(book))

¹¹ [https://nl.wikipedia.org/wiki/René_Girard_\(menswetenschapper\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/René_Girard_(menswetenschapper))

Beide extremen (doemdenken versus vooruitgangsoptimisme) gaan uit van het bestaan van een ideale, zelfs perfecte maatschappij, gebaseerd op een lineaire lezing van de lineaire geschiedenis, hetzij omhoog (als erfenis van de Verlichting), hetzij omlaag. Het idee van cyclische processen ontbreekt grotendeels.

REDENEERLIJN IN DEZE COLLEGES

Mijn stellingen:

- (1) élke maatschappij veroorzaakt onvermijdelijk een mate van onbehagen, en dat heeft deels te maken met die maatschappij, maar deels ook met het wezen van de mens zelf.
- (2) De tegenstelling maatschappij – individu is veel te grof, het gaat ook en zelfs vooral over de tegenstelling tussen verschillende groepen.

Toelichting:

Elke maatschappij veroorzaakt onvermijdelijk een mate van onbehagen, en dat heeft deels te maken met die maatschappij, maar deels ook met het wezen van de mens zelf.

Vanuit het maatschappelijke:

Elke maatschappij definieert en construeert haar 'normale' mens, en dus ook haar eigen afwijkingen.

Tussen verschillende maatschappijen zijn er kwalitatieve verschillen.

- Victoriaanse maatschappij: neurosen tgv seksuele frustratie met schaamte en vooral schuld tot gevolg (ik ben zondig, slecht)
- Onze tijd: constante identiteitscrisis (puberteit, quarter life, midlife...) tgv stress en prestatiedruk, met schuld en vooral schaamte tot gevolg (ik ben niet succesvol genoeg)

Vanuit het subject:

Het individu verlangt zowel autonomie als verbondenheid – vandaar een onvermijdelijk spanningsveld tussen individu en groep.

Elk individu is een verdeeld subject. Een typische manier waarop wij omgaan met onze innerlijke verdeeldheid is projectie: we leggen het slechte stuk van onszelf bij de ander en gaan het daar bestrijden. Dit doen we zowel individueel als collectief.

Onze identiteit is vanaf 1990 ingrijpend veranderd op grond van een veranderde maatschappij, wat zich onder andere uitdrukt in andere normen en waarden en andere verhoudingen tegenover elkaar.

Vroeger: solidariteit, nu 'Greed is good' en 'Gutmenschen' als scheldwoord.
Vroeger: 'Bescheidenheid is een deugd'; nu: ondernemer van jezelf met Trump als nieuw voorbeeld (Verhaeghe, *Identiteit*, 2012).

Het verschil tussen het vroegere en het huidige onbehagen, tussen de vroegere en de huidige maatschappij, is immens. Het voornaamste punt van overeenkomst is dat er een onbehagen *is*, én dat we al te snel geneigd zijn de oorzaak uitsluitend in de maatschappij te leggen.

De tegenstelling maatschappij – individu is veel te grof, het gaat ook en vaak zelfs vooral over de tegenstelling tussen verschillende groepen.

Cfr kritiek op Freud door Marcuse: drifverzaking ten voordele van 'de' cultuur? ¹² De driftverzaking is vaak voorbehouden voor de onderkant van de maatschappij en de culturele vooruitgang voor de bovengroep.

Tegenwoordig: alle accent op 'het' individu, als gevolg van *depolitisering* (individuele moeilijkheden hebben niets te maken met politieke beslissingen) en *desocialisering* (moeilijkheden treffen nooit sociale groepen maar horen bij een individu dat daar grotendeels zelf verantwoordelijk voor is).

Nodig: onderscheid maken tussen groepen (sociale klassen, gender, etnisch), en het in rekening brengen van de machtsverhoudingen tussen die groepen.

De vanzelfsprekendheid blank, mannelijk, hoog opgeleid te zijn (nog steeds de kenmerken van de modale wetenschapper), heeft tot gevolg dat er zeer weinig aandacht is voor wat het betekent dat niet te zijn.

Sociale klassen: derde en vierde wereld blijft uitgesloten. Ter illustratie: Didier Eribon, *Terugkeer naar Reims*; zie <https://boekenblog.paulverhaeghe.com>

Etnische afkomst: racisme neemt overal toe, en wordt gecombineerd/verward met het vorige (sociale klasse).

Gender: #metoo is zeer recent; vergeet niet:

- vrouwen verdienen voor hetzelfde werk nog altijd minder
- medisch onderzoek: nog altijd hoofdzakelijk op mannelijke lichamen

Uit te werken in de komende colleges:

Er schuilt een fundamenteel onbehagen *in de mens zelf*, onafhankelijk van de kwaliteit van de samenleving waarin hij leeft. Dit heeft te maken met wezenskenmerken van de mens.

---

¹² https://nl.wikipedia.org/wiki/Herbert_Marcuse

Dat onbehagen krijgt in elke maatschappij een eigen vorm, omdat elke maatschappij haar eigen ideaal naar voren schuift, waar een individu nooit volledig kan aan beantwoorden.

Afhankelijk van de kwaliteit van een maatschappij kan het onbehagen groter of kleiner zijn, maar het zal nooit ontbreken, omdat het onvermijdelijk deel uitmaakt van wie we zijn (ontologisch argument).

De verkeerde oplossing daarvoor is het onbehagen en de interne verdeeldheid op de buitenwereld projecteren en daar 'op te lossen'.

Een betere oplossing is op grond van een ontologisch zelfbewustzijn ons de vraag stellen welke maatschappelijke organisatie het onbehagen groter of kleiner zal maken.

Bovendien ligt de 'oplossing' voor het onbehagen niet alleen in het optimaliseren van een maatschappij; de oplossing ligt evenzeer in een afstemming van het individu op de maatschappij, met een 'verzoening' (Hegel) van het individu met de samenleving, als antwoord op de vervreemding.

Deze redeneerlijn wordt uitgewerkt doorheen een aantal vragen.

Wat begrijpen we onder maatschappij en cultuur? Op welke manier bepalen zij het individu? Zie deel I.

Als het onbehagen intrinsiek aan de mens is, wat zegt dat over het 'wezen' van de mens, over onze identiteit en de manier waarop we die verwerven? En op welke manier zal het maatschappelijke (zie deel I) zijn effecten uitoefenen op het individu, ten goede en ten kwade? Zie deel II.

Elke maatschappij en cultuur zal zichzelf organiseren op grond van bepaalde overtuigingen over hoe verhoudingen tussen mensen het best geregeld kunnen worden. Wat zijn de hedendaagse overtuigingen, en op welke manier geven zij vorm aan onze identiteit en aan het onbehagen? Zie deel III.

Elke maatschappij creëert haar eigen ideale mens, en definieert in dezelfde beweging wat afwijkend is van dat ideaal, hetzij juridisch, hetzij medisch, hetzij psychologisch. Welke ideale normaliteit en welke afwijkingen en stoornissen kennen we vandaag? Zie deel IV.

Tot slot: wat is de plaats en de functie van de psychologie hierbij, van onderzoek tot toepassing, van assessment tot behandeling? Zie deel V.